

Likhaan 9
The Journal
of Contemporary
Philippine Literature

The University of the Philippines Press
Diliman, Quezon City

LIKHAAN
U.P. INSTITUTE OF CREATIVE WRITING

LIKHAAN 9

The Journal of Contemporary Philippine Literature

©2015 by UP Institute of Creative Writing

All rights reserved.

No copies can be made in part or in whole without prior written permission from the author and the publisher.

ISSN: 1908-8795

ISSUE EDITOR

Luna Sicat Cleto

ASSOCIATE EDITORS

Isabela Banzon

Eugene Y. Evasco

Charlson Ong

MANAGING EDITOR

Pauline Mari Hernando

PUBLICATION ASSISTANT

Ronnie Amuyot

BOOK DESIGNER

Zenaida N. Ebalan

COVER ART

Manolo Sicat

ADVISERS

National Artist Bienvenido Lumbera

National Artist Virgilio Almario

Amelia Lapeña-Bonifacio

Gemino H. Abad

Cristina Pantoja Hidalgo

ASSOCIATES

Isabela Banzon

Luna Sicat Cleto

Eugene Y. Evasco

FELLOWS

Jose Y. Dalisay Jr.

Rolando B. Tolentino

Charlson Ong

Jun Cruz Reyes

Romulo P. Baquiran Jr.

J. Neil Garcia

Victor Emmanuel Carmelo D. Nadera Jr.

ICW STAFF

Ronnie Amuyot

Arlene Andresio

Gloria Evangelista

Pablo C. Reyes

COPYEDITORS

Hermilinda T. Lingbaoan-Bulong

Arvin Abejo Mangohig

Talaan ng Nilalaman

vii Introduksiyon
Luna Sicat Cleto

Mga Kuwento ♦ Stories

3 Ang mga Beterano
Joselito de los Reyes

21 Sigbin
Chuckberry Pascual

33 The Seventh
Eliza Victoria

41 You Think You Know
Michelle Tiu Tan

58 Si Nagmalitung Yawa
Jay Jomar Quintos

72 Phallic Symbols
Exie Abola

84 Tuntunin
Tilde Acuña

98 Rajah Muda
Jude Ortega

Mga Tula ♦ Poetry

123 Ang Susunod na Pangalan sa Listahan: Pitong Tula
Allan Popa

130 Body of Crime
Mark Angeles

139 Lost Monuments
Jose Luis Pablo

144 Alamat Tuwing May Salita
Paolo Tiausas

150 Pintig at Panganib
Wilfredo Pascual

157 Lalang,
(Sa Hangin, Lupa, Parang)
Francisco A. Monteseña

Mga Sanaysay ♦ Essays

171 Voice. Gaze. Body.
C. La Verne

186 Affirmations, or An HIV Rhapsody
Carlo Paulo Pacolor Garcia

196 Taking Flight
Marc Gregory Yu

Panayam ♦ Interview

209 Ang Birtud ng Talinghaga sa Buhay at Akda ni Cirilo F. Bautista
Luna Sicat Cleto

255 Sulyap sa Akdang-Buhay ni Juan S. P. Hidalgo Jr.
Pauline Mari Hernando

Kritisismo ♦ Criticism

267 Pagbabagong-bihis ng mga Aklat Pambata: Ang Makabagong
Teknolohiya at Interactivity sa mga Picture Book/Storybook App
ng Pilipinas
Eugene Y. Evasco

280 The Spirit (Not the Letter) of the Word: Poetry, Myth, and Spirituality
J. Neil C. Garcia

Selected Bibliography of Literary Works, 2015

299 Filipino
Rogene Gonzalez

305 English
Rogene Gonzalez

317 Tala sa mga Kontribyutor / Notes on the Contributors

323 Tungkol sa mga Editor / About the Editors

Introduksiyon

Mga Lalang ng Tapang at Talinghaga: Isang Pagsulyap sa Kontemporanyong Panitikan ng 2015 sa *Likhaan Journal 9*

Dalawang bata ang tanaw natin sa pabalat, mula sa painting ni Jose Manuel Sicut. May binabasa silang libro, kung saan mamumukhaan natin ang identidad ng larawan sa pahina. Sila sina Jose Rizal at Andres Bonifacio. Pinili namin ang imahe ng dalawang batang ito na nagbabasa bilang biswal na komentaryo sa estado ng ating panunulat at panitikan. Minumuwestra ng mga kabataan ang aksiyon na minimithi natin: ang pagbabasa. Hinasa ng pagbabasa ang mga taong nasa mga pahinang binabasa nila. Pinatingkad nito ang kanilang pagpapahalaga sa memorya, tinuruan sila ng pagsipat sa talinghaga, nag-alay sa kanila ng mga mitong makahahagip ng ginhawa.

Ngayong 2015, kagaya ng nakaraang panahon, marami ang nagpasa ng mga akda sa *Likhaan Journal* upang mabigyan ng pagkakataong ilathala. Tila consistent na ang bilang—umaabot ang submissions ng higit sa dalawang daan; at pipiliin mula rito ang iilan, kulang-kulang pa sa bilang ng mga daliri ng mga kamay at paa.

Isa lamang ang *Likhaan Journal* sa mga oasis para sa mga akda, upang patuloy na magpatotoo na hindi natitinag sa paglikha ang mga imahinasyon at kamalayang walang sawang tumutulay sa hirap ng ating maikling buhay. Paulit-ulit na napatutunayang hindi kinukulang ng talent ang mga manunulat, at ang hamon ay ang paunti nang paunting lagusan ng publikasyon. Kamakailan ay yinanig ang *Philippines Graphic* ng napipintong pagsasara. Karamihan sa mga magasin na dating naglalathala ng mga tula at maikling kuwento sa Ingles at Pilipino’y nagsara na rin, parang mga stall sa palengkeng giniba para tayuan ng mall.

Maaaring sabihin na pinunan ng online publishing ang vacuum na iniwan ng mga print media. Kahit na sino ay maaaring makapagsulat ng

blog, na mukhang ang tanging requirement ay kaalaman sa computer at pulso sa kontrobersiya't eskandalo. Kahit na sino ay maaaring makapagbukas ng Facebook o Twitter account para makapambulalas ng naiisip o nararamdaman. Habang mas umiiksi ang mga attention span ng mga mambabasa, waring sumasabay sa ebolusyon ang pagiging maiksi ng mga teksto, ang pagiging maiglap at maagap ng mga ito.

Pero umuusbong na rin ang interes sa pagsusulat ng nobela. Lumilitaw ito sa mga waptopad platform, o sa mga compact editions na puwedeng ipamulsa sa jacket. Sumipot ang mga tinig nina Eros Atalia, Vlad Gonzales, Mayette Bayuga, Will Ortiz, Rogelio Braga, RM Aplon, at Raymundo Pandan Jr. Samantala, lumilitaw sa larang ng creative nonfiction ang mga bagong tinig tulad nina Ferdinand Jarin, Resty Cena, at Jack Alvarez. Marami rin sa mga makata sa Ingles at Pilipino ang patuloy na naglalathala ng kanilang mga koleksiyon, katulad nina Mida Azada, Ned Parfan, at Charlie Veric.

Sabi ni Cirilo F. Bautista, ang mga manunulat ang antenna ng anumang lipunan.

Sila ang unang nakapupulso ng mga parating, habang sinisinghot ang amoy ng kasalukuyan.

Sila ang nakauulinig ng dikta ng panahon, at ang karampatang hiling ng mga tinig na iyon na isatitik.

Sa ganang akin, isang tagumpay na nalalathala ang mga mahuhusay na akda sa harap ng mga hamong kinakaharap hindi lang ng mga manunulat kung hindi lahat ng mga Pilipino at ng mga mamamayan ng daigdig sa kasalukuyan. Para sa akin, isa itong pagtatagumpay ng tapang sa paglalalang at tapang sa pananalinghaga. At kadalasan, ang tapang ay pinapanday.

Kakatwang ang salitang ugat na panday ay mula sa kung papaano pinaaamo ang tanso, bakal, pilak, ginto, o anumang metal sa salang ng apoy at sa paulit-ulit na pagkakupok. Diniriin na ang pampanitikang akda ay bunga ng puspusang pagtrabaho, tutok sa gawain, at kapag natapos, tila walang bakas ng hirap na pinagdaanan. Binasa ng mga lupon ng mga reviewers ang mga akda na lantay na hinahanap ang sining. Hindi maaari ang puwede na. Kinakailangang mga lalang rin ng pagtitimpi ng apoy ang mga ito. Masigla ang tagisan ng mga elemento sa pagkakahubog. At higit sa lahat, nakakapagluwal ng dalumat at inspirasyon.

Mga Akdang Buhay at Panulat

Ang dalawang manunulat na pinili para sa Akdang Buhay sa *Likhaan Journal* ay mga buhay na patotoo rin sa kung papaano pinapanday ng panitikan ang buhay, at binubuo ng buhay ang panitikan. Kamakailan ay ginawaran si Cirilo F. Bautista ng karangalang Pambansang Alagad ng Sining, at marami ang natuwa sa kanyang pagkakatipili, dahil matagal nang kinikilala ang kanyang husay sa pagtula. Sa artikulong “Ang Birtud ng Talinghaga sa Buhay at Akda ni Cirilo F. Bautista” ni Luna Sicat Cleto, pinasisilip ang ilan lamang sa mga katangian ng kanyang panulat, at ng kanyang bisyon bilang makata. Siya’y anak ng digmaan, at para makaagapay sa sigalot ng panahong iyon, nagbasa siya nang nagbasa, ng kahit na anong mahahagilap, pilas ng pahina, liham, polyeto, libro, tao. Diniin niyang isang pagtakas, at pakikipagbuno, ang panulat. Mahalagang hakbang para makapagpanday ng alternatibong representasyon ng mundong kanyang ginagalawan ang pakikitunggali niya sa isip, upang hawakan ang kaliwanagan o ginhawa ng pagsusulat. Siya’y beterano rin ng digmaan ng mga salita. Bilang bilingual na manunulat, pinatunayan ni Cirilo F. Bautista na kapwa lehitimong sangay ng panitikan ang panunula sa Ingles at Pilipino, dahil multilingual ang Pilipinas. Para sa kanya, nakasagabal sa pag-unlad ng kamalayan ng mga manunulat ang pagtutok sa dimensiyon ng nasyonalismong pumapatay sa anumang hindi kaalyado nito, gaya rin ng anumang teolohiyang nagpatigas ng kaluluwa. Ang birtud ng pananalinghaga, kung gayon, ang maaaring magsilbing kapit sa katinuan ng lahat: “The virtue of metaphors prevents the seduction / Of meaning, the breaking of speech into ruins, / Those mere signs and mechanics: by sheer deduction / They cut the brain, such that in symbol’s husbandry / Pain is brightened by the possibility / Of fulfillment.”

Samantala, si Juan S. P. Hidalgo ay matagal nang kilala bilang muhon ng panitikang Iloko, isa sa mga pinakamasigasig sa pag-aaruga ng panitikan sa mga rehiyon, isa sa mga nag-apuhap ng pagka-Filipino sa mga akda. Sa artikulong “Sulyap sa Akdang Buhay ni Juan S. P. Hidalgo Jr.” ni Pauline Mari Hernando, matutuklasan natin na ang una niyang pagkaakit sa sining ay pagguhit, at kaalinsabay nito, lumilikha siya ng mga kuwentong komiks na mula sa mga nababasa niyang mga akda o nasasagap niyang teksto sa paligid: kuwentong bayan, korrido sa wikang Iloko na nabibili lang sa mga bangketa sa palengke, o mga nalalathalang storya sa *Liwayway* at *Bannawag*.

Napansin niya na noon pa man, walang mga dialogue box ang mga komiks niyang ito. Si Hidalgo mismo ang pumupuno ng pagkukuwento nito sa kanyang mga kaibigan. Maaaring iugnay ang kawalan ng dialogue box sa isa pang kawalan—at iyon ang tila pananahimik ng panitikan na nasa wikang kilalang-kilala niya: Iloko. Bunga ng pag-aapuhap ng nakalathalang panitikan sa wikang Iloko nang siya’y nag-aaral pa sa Unibersidad ng Pilipinas noong dekada ’50, sinimulan niya ang pagsusulat, at paghihikayat sa iba pang mga manunulat ng wikang ito, na ilathala ang kanilang mga kuwento.

Kritikal na Sanaysay

Hindi lang pagpupugay sa biyaya ng pagtula’t tula ang sanaysay ni J. Neil Garcia Jr. na “The Spirit (Not the Letter) of the Word: Poetry, Myth, and Spirituality.” Ayon kay Garcia, ang wikang nasa tula ang nagsilbing “perceptual mode” upang higit na maarok ang mga mito, na anya’y mga “misteryo ng kaluluwang tumatambad bilang mga makakapangyarihang simbolikong imahet naratibo.” Nostalgic na tinalunton ni Garcia kung paano niyang natuklasan ang kaugnayang ito, at ipakikila niya sa atin ang makatang si Ophelia Dimalanta, na naging mentor niya sa panulat noong siya’y estudyante pa lamang sa Unibersidad ng Santo Tomas. Ang ambag ni Dimalanta sa pagtuturo ng tula bilang sangay ng humanities ay hindi lang tumitigil sa tarangkahan ng unibersidad na iyon, dahil naipakalat niya rin ang inspirasyon at pag-ibig sa tula sa maraming henerasyon ng mga makata, mula kina Fidelito C. Cortez, Nerissa Guevarra, D. M. Reyes, Michael Coroza, Lourde de Veyra, at Ramil Digal Gulle, na ilan lamang sa kanyang mga naging estudyante sa pormal at di pormal na batayan.

Sa paghihimay ni Garcia ng “Rat Story” ni Dimalanta, naipakita niya ang pagsasalit-salitan ng mga komikal na sandali’t mga pintig ng lumbay: isang housewife na nakikipagtuos sa daga’t pag-iral ng mga madidilim na kaisipang kumakaluskos sa mga singit ng pagkamalay. Linalarawan ni Garcia hindi lang ang husay mismo ng makata, kundi ang prinsipyo mismo ng “imagistic substitution,” na umiiral sa tula’t mga mito, kung kayat tila sinasabi rin ng sanaysay na maaaring nasa larang ng pagbabasa’t pagsusulat ng mga metapora lamang ang mga makata, ngunit ang mismong pagkaunawa ng makata sa wika’t pagmimito ang makatutulong sa lahat upang maunawaan ang maraming mga mito ng ating buhay. Pinalilitaw ni Garcia na imahinasyon, at malalim na pag-unawa sa mito’t talinghaga ang pinakasandigan ng pagtula.

Paksa ng sanaysay ni Eugene Y. Evasco ang epekto ng digital age sa panitikang pambata sa kanyang sanaysay na “Pagbabagong-bihis ng mga Aklat Pambata.” Positibo ang pagtingin ni Evasco sa interface na nagaganap sa pagitan ng aklat pambata at apps para sa mga bata. Wika nga ni Kristian Cordero: “Kailangan ang ganitong uri ng sanaysay lalo pa’t napapanahon ang usapin ng tradisyonal na anyo ng mga aklat-pambata at kung paano binabago ng teknolohiya ang akto ng pagbabasa. Magandang lunsaran ang sanaysay para buksan ang ilan pang usapin tungkol sa mismong produksiyon na nagbabago o binabago ng teknolohiya. Dito ko inaasahang lalawig ang diskurso ng manunulat lalo pa’t ang access sa atin ay nananatiling limitado pa rin lalo na sa maraming probinsiya na di pa nararating ng mga libro.”

Magandang binanggit ni Evasco na hindi lubusang bago ang dating ng mga apps na ito, sapagkat waring sinanay na tayo ng mga naunang teksto at tradisyon ng pagbasa upang mabigyan natin ito ng puwang: tulad ng oralidad sa pabasa, oralidad sa pagsasalaysay ng kuwentong bayan, at interaksyong ibinubunga ng pakikinig sa mga kuwentong pambata. Hindi dapat katakutan ang ragasa ng teknolohiya, dahil hinuhudyat na rin nito ang paglangoy ng panitikang pambata sa mga bagong media. Hindi na posibleng maging passive ang pagtanggap sa mga sumusulpot na medium na ito, dahil tayo rin mismo’y minumundo na rin ng likaw ng imahinasyong taglay nito.

Maikling Kuwento

Sa taong ito, masasabi naming maraming nalambat na interesanteng mga akda ang *Likhaan* pagdating sa maikling kuwento. Mula sa natanggap na dalawampu’t limang akda ay nakapili kami ng apat. Isinaalang-alang ng mga sumipat ang tema, gamit sa salita, at pagbabagong-anyo na ginamit sa paglinang ng sining. Sa maikling kuwento sa Filipino, kinakatawan ng mga akdang “Ang mga Beterano” ni Joselito de los Reyes, “Sigbin” ni Chuckberry Pascual, “Si Nagmalitung Yawa” ni Jay Jomar Quintos, at “Tuntunin” ni Tilde Acuña ang mga umuusbong na bagong pormulasyon sa pagkukuwento, na bagama’t tila nasa realistikong moda ng pagtatanghal ng dramatikong sitwasyon ay nanghahamon na rin mismo ng rehimen ng realismo.

Wika ni Kristian Cordero sa “Beterano” ni de los Reyes: “Taglay ng kuwentong ito ang kurot o kundi man ang suntok na lagi kong hinahanap sa pagbabasa ng kuwento.” Mahusay ang teksto sa karakterisasyon, kakabit ng pag-unlad ng dramatikong tensiyon ang paglitis sa patriyarka ng beterano.

Habang ang tambad na paksa’y ang pag-aasikaso ng apo sa benepisyong pamana ng nuno niyang beterano, ipinoposisyon rin ni de los Reyes ang paggamit ng salitang beterano ayon sa langue at parole nito na batay sa mga tauhan. Maitatanong tuloy—beterano saan? Sa digma? Sa panloloko? Sa paglalagay? Sa pag-aabandona? Walang iisang sagot. Sukdulang eksena sa kuwento ang kaalaman ng fixer sa “tunay na kasaysayang” pinagdaanan ng mga tunay na beterano. Na sila’y nasangkot sa rehimen ng karahasan, na sila’y kinasangkapan rin ng mga pulitiko para sa pagliligpit. Umiiral bilang “huling baraha” ng naratibo ang kuwento ng fixer: ito ang dumaklot ng maskara ng nuno, na batid nating lalamat sa pangunahing tauhan. Sa huli, masasabi nating ginagaya ng kuwento ang mimetikong gawi natin sa mga nuno natin sa kasaysayan at pagkakasaysay.

Namuhunan ang “Sigbin” sa pagdirikit ng imahe ng sigbin na halaw sa kulektibong katutubong kamalayan ng mga lalang na mahiwaga. May pagka-thriller, may bromance, may bonding sa babaë’t transgender na BFF, may misteryo. Nagaganap ang mga pangyayari sa “siyudad” na ilang ulit na ring ipinakilala sa ating imahinasyon, pero may pihit ang representasyon ng tagpo, dahil ito rin mismo ang kumakanlong sa mga aswang at sigbin, sa dilim sila nakikihalubilo’t nakikipagniig sa mga “makabagong zombie,” na maaaring nagtratrabaho sa mga graveyard shifts ng mga BPOs at umuwi sa mga kuwartong kahon lamang, kung saan walang hinagap ang mga magkakalapitbahay sa buhay-buhay ng kapitbahay. Serial ang istruktura ng pagkawala’t pagkahalili ng mga umuupa sa kabilang kuwarto, kadikit iyon sa matalik na pagkakaibigan na mamumuo sa pagitan ng sigbin at ng tao, maging sa hindi maiiwasang pagtutuos ng tao’t aswang, at “ang pagsuko ng tao sa kapalaran, at pagpapatuloy nito sa kapangyarihan ng ibang nilalang.” Para kay Rebecca Añonuevo, namumukod ang tono ng kuwento, sa “kibit balik” nitong “paghahayag ng atmospera ng hilakbot.” Karakter rin ang boses ng disembodied media (na mala-aswang rin) tulad ng radyo’t telebisyon, daluyan ng nakahihindik na balita, ng mga telenobela’t mga panaka-nakang matatalas na obserbasyon ng mga sosyologo, na labas-masok lang ang laman sa tainga ng mga naroroon. Tatsulok na hindi simpleng love triangle ang pormasyon ng mga tauhan: may babaeng mag-isang namumuhay, at ang magkalaguyong aswang at tao. Kapana-panabik rin ang mga tensiyon sa sexualidad at gender positions—ito’y hindi lang basta fluido, may antas rin na mercurial. Hinahamon ng kuwento ang depinisyon ng pagkahalimaw, may dahas hindi lang sa akto mismo ng pagpaslang kundi sa paraan, at sa pag-aapuhap ng katwiran kung bakit isasagawa.

Sumisigid na rin sa kasalukuyang pagkukuwento ang mga pagka-sigbin ng kuwentong bayan at epiko, dahil kung may mahiwagang sigbin sa teksto ni Chuckberry Pascual, binubuhay namang muli ni Jay Jomar Quintos ang katauhan ni Nagmalitung Yawa sa kanyang kuwentong ipinangalan sa babaeng bathala't babaylan sa *Humadapnon*. Mapapansing hindi na mga mistulang ornamento ang ganitong pagkakasalikop, dahil inuugnay na rin mismo ang rekuperasyon sa buhay na personal ng mga tauhan. Nagmimistulang sityo ng tagisan ng equilibrium disequilibrium ang teksto, banggaan ng mga epiko't sekular na nakaraan at kasalukuyan.

Framed ang “Si Nagmalitung Yawa” sa imahinasyon ng isang modernong babaylan, na sinapian/kasapi sa homosexual na relasyon. Tila malungkot ang “awtor” sa loob ng teksto na humahabi ng mitikal na persona—tila ang pagsusulat niya’y pagtakas sa relasyong malapit na ring maupos, na “nagaganap ang gunam ng tagapagsalaysay sa pagkapako sa isang walang lasa at walang loob na relasyon,” wika nga ni Rebecca Añonuevo. Minuwestra sa atin ni Quintos ang mahika ng ating mga epiko, kung saan ang mga “hindi pangkaraniwang haba ng buhok” ay umiiral nang kasabay ng mga alaala / kamalayan na dantaon ang sakop, at sa isang suklay ay lumilitaw ang mga isda/pag-ibig na tila bagong lambat. Magtatagpo si Nagmalitung Yawa at si Maria, na isa pang arketipal na tauhan, bilang kinatawan ng pagka-diwata sa karaniwang Pilipinang namumuhay sa looban. Ani Kristian Cordero, hinahamon rin ng kuwento ang kasinupan ng pagtatahi’t pagbubuhol sa mga wakas at simula sa larang man ng buhay o buhay sa teksto, na may sagsay sa “kasarian at kayarian na nagbubukas ng mga lumang siwang na kakikitaan ng mga kinasanayang relasyon at ugnayang namamagitan at pumapaloob sa mga tauhang malapit na malapit rin sa karanasan natin.”

Mapanlinlang ang pagsasahunyango ng kuwentong “Tuntunin” ni Tilde Acuña bilang kontrata. “Tinatangka nitong gamitin ang anyo ng mga tuntunin at mekanismo para maglatag ng sitwasyong puno ng agam-agam at sigalot, balintuna at bagabag ng isang kondisyong pinaglalaruan kundi man isinusulong ng pagkukuwentong tinutukoy na postmodernong kondisyon,” wika ni Kristian Cordero. Combative ang tono ng kuwento, na tila inaanyayahan rin tayo na makipagdebate sa mga sari-saring kontratang pinapasukan at isinasabuhay, bilang mga lalang na tila sinangla maging ang kapangyarihang maging malaya. Nakasalalay sa masusing pagtatanong sa implikasyon ng teksto ang pagpapakahulugan, nakasalalay sa pagpasok sa metafictional na larong upang mabanaag ang talagang pinupunto ng kuwento.

Short Story

Samantala, kinakatawan ng mga short stories sa issue na ito ang samutsaring mga estilo, linguistic registers, at temang maugong sa kasalukuyan. Wika ni Charlson Ong, ito ang mga kuwentong mga “tales of the Center and periphery, rich and poor, dominant and minority, past and present.”

Nanalo ng unang gantimpala sa short story in English category sa Don Carlos Palanca Memorial awards for Literature 2015 ang “Phallic Symbols” ni Exie Abola, na kasama sa mga kuwentong narito sa isyu. Ani nga ng reviewer, ito’y kontemporaryong bersiyon ng “sentimental education narrative”: o ang mga kuwento ng unang tikim sa pag-ibig at pagnanasa. “The peripheral narrator discovers how classroom knowledge is no match to life’s murky truths. The story scores an interesting portrait of young girls who are raring to experience the forbidden, only to be overtaken by their rude awakening. Irony is a strong suit of this story.”

Sa akin, interesanteng “Phallic Symbols” ang pamagat ng isang kuwentong ang mga tauhan ay pawang mga babaeng nag-aaral sa isang exclusive Catholic school. Actually, alam mo na (o pamilyar ka na) na sa mga ganitong uri ng salaysay: may maagang mabubuntis, may biglang makakasal. Ang pinagtsitsismisang kolehiyal’y ginagalaw pala mismo ng kanyang kadugo. Kinatatokan ng higit pa sa kamatayan ang social suicide, na maraming mga antas—fat-shaming, slut-shaming, etc. Dagdag pa ni Charlson Ong, nakatulong sa kuwento ang mga katangian nitong “terse, fast-paced, quick-witted” dahil sinisikap ng akdang “Phallic Symbols” ni Exie Abola na hagipin ang tinig ng “socially privileged youth among us,” mula sa representasyon ng mga “Catholic high school girls nearly too clever and precocious for their own good.” Tapat ang representasyon sa tanaw ng mga kolehiyalang ito: “the world is their oyster; sex a painless game. Boys are putty in their hands. In the end, though, the wry humor and tough talk masks a deep seated fear of an adult world that devours its own innocents, where symbols are superfluous or impotent in the face of physical abuse and where one needs weapons real and unimagined.”

Samantala, ipinakita ng kuwentong “You Think You Know” ni Michelle Tiu Tan ang pagiging matimpi at mapagmuni. Napansin ni Charlson Ong na ang “You Think You Know” ni Tan ay tumitingin mula sa tanaw ng nasa kabilang panig ng social divide. “Here it is the working class gym trainer who falls for the ‘poor little rich girl’.” Does he desire her for herself or for the

world she inhabits from where he is perpetually exiled despite its proximity? Here, too, sex is easy but love inchoate. We are never more alike yet different, proximate but separate.” Sabi naman ni Danilo M. Reyes, ang kuwento’y isang “sex in the city styled tale, extending a two-hinged portrait of relationships. In one encounter, love pursues a subtle form of expression but without physical intimacy. In another encounter, the protagonist plunges into raw erotic candor but without deflected intimacy. The gym setting extends revealing layers of urban concerns. A unique achievement is the story’s masculine filter of consciousness, straining to qualify the two experiences.”

Napansin rin ni Charlson Ong na naaakit sa pagkukuwento ng mga nonrealist narratives at speculative fiction ang mga kabataang manunulat at mambabasa nitong nakaraang dekada. Aniya, ang akda ni Eliza Victoria ay nagpamalas ng ganitong katangian dahil ito’y di realistiko at spekulatibo. “Whether read as parable or macabre fantasy ‘The Seventh’ by Eliza Victoria ensnares us in a web of apparent death and resurrection from where the price of escape may be too steep for comfort. Things are never what they seem. Such fiction seeks less to reveal ‘truth’ than to question our easy certainties.” Para naman kay Danilo M. Reyes, ang “The Seventh” ay isang nakababagabag na salaysay: “A disturbing narrative pursuing the uncanny as both atmosphere and lingering effect. The story is relatively short but it builds up to a palpable sense of horror, with a strange psychology informing it. The minor characters also contribute effectively to the uncanny effect.”

Samantala, ipinapaalala ng “Rajah Muda” ni Jude Ortega ang kompleksidad ng tunggalian sa Muslim Mindanao, waring sugat na nag-aantak sa pagdaan ng mga henerasyon, dahil patuloy pa rin ang mga hidwaang kadugo sa kadugo. Kapwa napansin nina Charlson Ong at Danilo M. Reyes ang karagdagang tingkad ng kuwento dulot ng pagpasok nito ng mga kuwentong sumibol mula sa Maguindanao. Sabi nga ni Charlson Ong, “the use of Maguindanaoan lore offers fresh perspectives and possibilities for our national literature,” habang winika naman ni Danilo M. Reyes na, “this sustained narrative deserves wide readership as a revealing prism of Muslim consciousness in Southern Philippines, its contexts, and struggles. A keen strength is the style of telling, the story unfolding in the manner of *tarsila*—a traditional genealogy narrative. Recognizable tensions reflecting the political, familial, and personal realms acquire solid dimensions as they are explored against charming patterns of folklore and myth.”

Bilang pangwakas na komentaryo para sa mga kuwento sa Ingles, napansin ni Charlson Ong na kapwa sinubukan nina Exie Abola at Michelle Tan ang pagpasok sa kamalayan ng mga kasarian at sexualidad na hindi nila literal na taglay: “It is interesting too that Abola, a noted male author has taken on a young female persona this time around while a young female writer, Tan, employs a male narrator in her story.” Bukod sa pag-eexperimento sa lokasyon ng gender, pinuri rin ni Charlson Ong ang artistikong hamon ng pag-unawa sa mga relihiyong hindi talaga kakabit ng mga identidad ng mga awtor: “For his part, non-Muslim Ortega uses a Muslim point of view.” Hinuha ni Ong, nangangahulugan ito na mas tumataas ang lebel ng mga artistikong hamon na pinapasok ng mga manunulat. “This suggests that our writers are taking imaginative risks and moving out of their comfort zones. This is an encouraging sign for Philippine fiction.”

Creative Nonfiction

Kasama sa bisyon ng mga akdang nalalathala sa *Likhaan* ang pagkilala sa birtud ng katapangan ng mga akda. Kay hirap apuhapin ang ganap na tapang na kadalasang tahimik, taliwas sa mas maingay nitong kahawig na tahasang nambrabroso sa attensiyon na may pandarahas. Ito ang katangiang nakapagbubukod sa “Affirmations, or An HIV Rhapsody” ni Carlo Paolo Pacolor Garcia sa iba pang mga sanaysay na pumapaksa sa mga karamdaman at pasakit sa katawan.

Wika nga ni Danilo M. Reyes: “This is an intimate disclosure about illness and the stigma of contracting HIV. Its strength lies in the candor of its vulnerable confession, given a cautious society ill-prepared to comfort the afflicted. Given the physical toll that his illness presents, the narrator achieves commendable clarity in negotiating a structure that turns his illness into a metaphor for both meditation and insightful reckoning.”

Malawak ang napasyalan ng kakayanan sa pagsasaysay at pagsasalaysay, dahil habang sinasamahan natin ang maysakit sa mga excursion/pilgrimage/exposure trip sa ospital, minamapa rin ni Pacolor Garcia ang “geography of risk” na kaakibat ng mismong interaksyon ng mga katawan sa isa’t isa, na bahagdag nasa pag-abot ng ruok at pagtakwil sa anumang mga inhibisyon at posisyon, na binabasa bilang “sexual promiscuity” lamang, nang walang pag-arok sa “urban rituals of a gay life.” Kung gayon ang sakit ay social malaise rin, wika nga ni Danilo M. Reyes, na dumaranas rin ng “unmitigated

side effects of current treatment and the sociology and cultural peculiarities of the medical milieu.”

Sa virus na umiikot sa loob ng geograpiya ng panganib, ang impeksiyon at patolohikal nitong kapangyarihan ay nakasalalay sa patuloy na pananahimik at sa takot na ibulalas ang ngalan nito. Maaaring disintonado sa pandinig ang “Affirmations ...” ni Carlo Pacolor Garcia para sa mga taglay pa rin ang mga prehuwisyong linilitis nito, pero para sa mga bukas ang isip at mulat, ito’y isang tunay na rhapsodiya sa pagkakasal nito ng tapang at makinis na pagpanday bilang prosa.

Kasama sa katangian ng tapang ang linaw ng bisyon. Sa imahinasyon ng Gresya, siya si Cassandra na hindi mapigilang makakita, at magbulalas ng nakikita. Sa imahinasyon ng mga Pilipino, posibleng siya ang mga tinaguriang baliw, sinto-sinto na nakararanas ng mga pansamantalang episodyo ng kaliwanagan. Posible rin na siya ang pinatahimik na survivor ng pandarahas.

Sa “Voice. Gaze. Body.” ni C. La Verne, chinachannel nito ang mga enerhiya nina Maya Angelou, Virginia Woolf, Rosa Henson, Gregoria de Jesus at lahat ng mga babaeng nakaipon ng sapat na tapang upang hindi na manahimik. Gaya ng “Affirmations ...” ni Carlo Paolo Pacolor Garcia, may mapupulot kang mga dalumat na hindi basta ipinasak kundi waring tahimik lang na umusbong sa lupain ng akda.

“A feminist outlook propels this essay, its energy draws not from accepted theoretical formulations but from personal experience,” pansin ni Danilo M. Reyes sa akda. Tila kaswal na paraan ng pamumukadkad ng impormasyon at damdamin, tila kinikibit-balikat ang porma at istruktura. Pero ani Reyes, “the episodes add up, reinforcing the evolution of a feisty temperament and sensibility. The important scenes trace the narrator’s difficult passage through a series of pivotal crises forcing an informed response.” Dahil dito, makikita natin na umaalagwa ang sanaysay, hindi na ito basta kuwento ng pagkamalay, ito rin ay kuwento ng pagkatalunton sa pagiging babae, gaya nga ng winika ni Simone de Beauvoir.

Sinipat rin ng *Likhaan* ang mga sanaysay ayon sa paglapit sa paksa, at napansin ang mga tekstong may natudlang mga paksang bihirang makita, hindi pa sa larang ng personal na pagkamulat, kundi sa paggawi sa pagsasanib ng mga disiplina na maaaring pag-usbungan ng persona(l), kagaya ng science, economics, at sociology. Binansagan ni Danilo M. Reyes ang “Taking Flight” ni Mark Gregory Yu bilang isang “extended meditation”: “invoking Descartes

as his proper starting point, but with philosophical humor and lightness.” Dala ng kaibang paksa at treatment dito, nasabi rin ni Reyes ang ating “limited engagement” sa mga paksang gaya ng aviation, hindi pa natin ito naisip at napagmunihan bilang paksa ng sanaysay. Kunektado ang limitasyong iyon sa uri at pribilehiyo. Magkagayunman, sapat o lampas pa sa competence ang awtor sa paggalugad niya sa iba’t ibang mga dimensiyong may kaugnayan sa paglipad ng eroplano, “probing it as desire, philosophy, scientific knowledge, and more importantly, as negotiated space for fulfilling personal quests.”

Poetry

Katapangan ang nagbibigay-buhay sa tula, wika ng makatang si Louise Glück, “it dignifies the materials, infusing them with the qualities of urgency and danger.” Ngunit sinusog rin niya na kasing lakas ng uri ng katapangang iyon ang tapang na di-malay, at hindi mapasusubalian (“unconscious, helpless courage”).

Sa koleksiyon ng “Lost Monuments” ni Jose Pablo, makakasalubong natin ang mga tulang humahagip ng kakapirasong buhay, at ’yung “fraction of a life” na iyon ay isinasabuhay sa mga “monuments” na malinaw na hindi mga estatwa o gusali kundi mga tula mismo na nagmamarka ng mga mahalagang hugpong ng buhay. Dagdag ni Isabela Banzon: tinutulay ng mga “monuments” ang kasalukuyan, dahil ang nagsasalitang persona’y hindi naman talaga nagbago sa kabila ng laki ng ipinabago: “so small we never crossed the same street / then too long to fit within the borders / of even one photograph.” Pansin rin ni Banzon, habang pinapaksa ng sumunod na tula (“Visible Years”) ang “lifeline of midday drizzles” nakababaliw pa ring harapin ang tanong na “Is it time to go home?” dahil ang “gaan” ng tanong na ito ay nagkukubli rin ng hugot ng lalim nito. Mabisa ang preparasyon ng pagkakasunod-sunod ng mga tula: “The poems move to a maturity not just in years but in the widening circles of city and island as home, in ‘The Killing Art,’ ‘Our City Divided’ and ‘Island’. The poems generally end with an air of resignation, or is it un-wishful thinking, that ‘an almighty thundering’ that accompanies our leaving ‘will shake’ but ‘will not break’ lives.” Kay lalim at kay tapang rin ng katapatan: “It never does.”

Lakas naman ng “Body of Crime” ni Mark Angeles ang lalim ng emosyon at mga karanasang itinanghal, ayon kay Paolo Manalo. Binibigkis ang mga tula ng dalawang pananalinghaga: ang “Body of Crime,” at ang bali-balita sa umiikot na enerhiya ng dahas (“circles of violence”) sa iba pang bahagi

ng mundo. Pansin nga ni Isabela Banzon na “the poem’s speaker imagines himself/herself safe since this violence is experienced only indirectly through the television screen, and yet he/she finds a ‘furious’ impulse to articulate these burning issues in poems that make up this set.” Matalinong pinili ng makatang iluwal ang dramatikong aksiyon sa mga lugar kung saan tunay na nangyayari ang karahasan, gaya ng “Abidjan” sa Ivory Coast, ng “Address to the Saffron Clad Warrior” sa Burma(Myanmar), “An Incident of Car Bombs” sa Nigeria, “Still Life with Virgin and Onions” sa Nanjing, at “The Room of Glass” sa Guantanamo Bay. Malinaw na habang nagsasalaysay at nagtatanghal ang mga tula ng mga tukoy na “historical moments” na may mga saksit gumugunita, ang pangyayari’y nagbabalik sa kasalukuyan dahil sa “layering of the past with the present” na ginagawa ng makata. Isa ito sa mga bukal ng dalumat upang mas maunawaan natin ang pagiging tao.

Tula

Dahil matalinghagang pahayag ang tula, na may matalas na pagninilay mula sa karaniwang mga bagay hanggang sa mga lubhang matayog at nakayayanig, hinanap ni Rebecca Añonuevo ang mga markang ito sa mga akda, pero may malay rin na pagpili sa mga tulang nag-aalok ng “bagong mata sa mga lagi nang nakalantad, sa mga nakaligtaan at nakatago, sa mga naisasantabi,” sa parehong “dahas at danas,” sa mga “banayad o tahimik na ningas.” Napakahirap na hamon, kung tutuusin, dahil para na ring pinagsasanib ang kawalang-muwang sa babad ng danas.

Isa sa mga namamayaning tema ng kalipunan ng mga tula ang pagtalakay at muling pagsasalaysay ng paglikha. Sa paghawak ng ganitong tema, mahalagang katangian na ito’y mga intimasyon o daplis lamang ng mga mas masasalimuot na pahayag, angkin nito ang tila pagkapatda (motionless) habang umiinog ang mundo. Mahirap magsulat ng matagumpay na ars poetica dahil kadalasan iyong umuuwi sa mga gasgas na generalization. Ito ang anyong buong linaw na tinalakay ni Paolo Tiausas sa kanyang kalipunang “Alamat Tuwing May Salita” na nagpapamalas ng kapangyarihan ng wika. Para kay Eugene Y. Evasco, “napapanahon ang piyesang ito lalo na sa ating panahong pilit na tinatangal ang pag-aaral ng wikang pambansa sa kolehiyo at ang unti-unting pagpaslang sa mga kursong humanidades sa unibersidad.” Sabi pa ni Evasco sa tula ni Paolo Tiausas: “Halimaw ang boses ng madla. Daan-daang dila / bumabaluktot sa bawat salita,” na maaaring basahin, ani Eugene Y. Evasco bilang komentaryo sa kapangyarihan ng social media

kagaya ng Twitter, Facebook, at mga blog sa paghuhubog ng mga alamat ng kasalukuyan. Namumukod sa kalipunan ang personal na alamat ng buhay-lungsod (“Overpass”) at sawing pag-ibig (“Para kay X”), dahil naipapakita nito ang paglikha ng mga mito sa anyo ng pagmumuni.

Namumukod ang tunog at imahen ng “Lalang, (Sa Hangin, Lupa, Parang)” ni Francisco “Kiko” Monteseña, ngunit hindi lang iyon ang tatak ng kahusayan ng koleksiyon. Kapuri-puri ang koleksiyon sa mapagmuni at espiritwal nitong dating na hindi lantarang didaktiko, ani Eugene Y. Evasco, at aniya, “Mababakas sa ‘Alitaptap’ ang pagsasamito at pagkamangha ng makata sa nilalang ng Diyos. Mga bumisitang estranghero ang alitaptap na ‘bitbit ang mga ilawan’. Ipinamalas ng tulang ito na katuwang sa pananampalataya ang pagpapahalaga sa hiwaga ng kapaligiran.”

Itong katangiang ito ng pananalinghaga ni Monteseña ang maaaring pinagmumulan ng napansing lamyos ni Rebecca Añonuevo. “May lamyos iyon na tila bagong hango, kahit pa sa muling pagbasa,” ani Rebecca Añonuevo. Malayang taludturan man o may tugma’t sukat, ang saklaw ng pananaludtod ni Monteseña ay nagpapahayag rin ng disiplina at kaalaman sa tradisyon, katulad ng diona, bugtong, o allegorya. Hindi rin labis na umasa ang tula sa rikit, lamyos o gaan ng mga salita. Marunong humimok ng pagbabadya ang ilang tula ni Monteseña, kagaya ng “Tagos”: “Kung nais makita ang anyo ng kamatayan, / titigan ang unti-unting paglalandas ng buhangin / sa pagitan ng mga daliri. Dahan-dahan. Mapangahas.”

Samantala, nanunuot ang talinghaga ng mata sa lipunan sa “Ikatlong Mata” ni Allan Popa.

Ito ang tatak ng estilong angkin ng makata—matimpi ngunit malaman. Minapa ni Eugene Y. Evasco ang gamit ni Popa ng mata bilang pantuhog na imahen sa koleksiyon. “May mga matang tumatalakay sa karahasan/militarisasyon sa kanayunan (‘Ikatlong Mata’/‘Nokturno’), karahasang mula sa teknolohiyang may mata sa ‘Isla’, mga pandama sa proseso ng tortyur sa ‘Ang Susunod na Pangalan sa Listahan’ na umuuwi sa mata ng kahirapan at kawalang pag-asa sa ‘Taludtod.’”

Para kay Kristian Cordero, “taglay ng koleksiyon ang inaasahan ko sa tula bilang sityo ng tensiyon at bigat ng mga imaheng sinasambit sa tula at kung paanong sa pamamagitan ng mga imaheng ito, mabibigyan ako ng panibagong pagdalumat, o pag-unawa sa isang kalagayang mas nais kong pakiramdaman, kung di man, kutoban. Mahihiwatigan sa koleksiyon ang

malinaw na bisyon ng isang uri ng dilim, tulad ng anino, ngunit mabigat itong tumagos, o bumagsak sa kongkretong daan na nakadikit ang isang mukhang kailangang bakbakin ng mga daliring tinanggalan ng kuko.” Bunga ng matimping paglalagat ng detalye, ang bisa ng tula, ayon sa pagbasa ni Evasco ay “nasa paglikha rin ng mambabasa ng eksena habang nagbabasa. Naipakita na ng ‘mata’ ng tula ang ilang imahen at pangyayari, tungkulin naman ng mambabasa na bigyang-kahulugan ang nakita.”

Ang “Pintig at Panganib” ni Wilfredo Pascual ay sariwang pagsilip sa kayang gawin ng tula, bukod pa sa pagsilip rin sa range ng kayang isulat ng awtor, na mas kilala bilang mananaysay. Umalis ang awtor sa zona ng creative nonfiction at nagtungo sa lupalop ng talinghaga. At sa mga masugid niyang mambabasa, isang pribilehiyong makita iyon dahil “waring nagbabasa tayo ng journal ng makata,” wika nga ni Eugene Y. Evasco, at dagdag pa niya: “Pinakapersonal ang mga tulang ito sa mga kasabayang kalipunan na nagsisikap itala ang pag-ibig sa isang dayuhan (‘Gaano Mo Ako Kamahal’), ang lupit ng pagkamulat sa lungsod (‘Recto’), at ang pag-uugnay ng dagat at karalitaan sa Silangang Africa at sa ating lipunan (‘Zanzibar’). “Angat sa karaniwan ang kaalaman sa wika ng mga tula,” ani Rebecca Añonuevo, at namamalas iyon sa matalinong pagpasya ng makatang gumamit ng mga imahen at talinghagang makakayang matarok ng mambabasa.

Mga lalang ng talinghaga at tapang ang mga akdang nasa kalipunan ng *Likhaan Journal 9*. Mapapansing matingkad ang sampalataya sa pananalinghaga at tapang mula sa pagkabuo ng pasyang maging awtor, dahil isa itong bokasyong hindi nakapangyayari, kahit na sa mga akda’y may nangyayari. Paghahabol man iyon ng mithing makasulat ng epikong makabago, gaya ni Cirilo F. Bautista, o mabasa ang mga kuwento na nasa wika ng kababayan sa libro, tulad ni Juan S. P. Hidalgo, ang proyekto ng pagsasalita ukol sa bayan at para sa bayan ay patuloy na namamayagpag. Nagbago man ang bihis ng mga kuwento’t sinuotan ng mga allusyon sa mga epiko o mitolohiya, tumutulay pa rin ang salaysay sa espasyo ng kasalukuyan, pinupulso ang ngayon. Hindi rin pinid ang pinto ng mga akdang may tapang at talinghaga, para lambatin ang zeitgeist sa labas ng bayan, upang makabuo ng mga kuwentong nasa panawagan ng spekulatibo, o pagkuwestiyon sa hangganan ng narrative at lingwistikong representasyon.

Ang akdang may tapang at talinghaga ay marunong ring pumulso ng inobasyon, habang nag-eexperimento. Maaaring basahin ang akda nila bilang

mga makabagong “May Bagyo Ma’t May Rilim.” Pero hindi tulad ng nuno nilang akda, ang mga akdang ito’y may kakabit nang pangalan ng mga awtor. Hindi na rin sila matatagpuan sa dulo ng isang aklat, bagkus, sila na ang mga kinikilalang bagong tinig. Nagbibigay-hugis silang lahat sa lagay ng panahon, dagim man ito, bagyo, sigwa, kulimlim, dilim o unos, inaanyayahan nila tayong hawakan at kalingain ang tapang at talinghaga sa ating mga sarili.

LUNA SICAT CLETO

Issue Editor

May mga tala mula kina

Eugene Y. Evasco, Isabela Banzon, at Charlson Ong